

AZ -n IGEI SZEMÉLYRAG EREDETÉHEZ

1. Az igeragozásunkban használatos egyes szám harmadik személyű -n személyrag eredetéről többféle vélemény alakult ki a nyelvészeti irodalomban. HORGER röviden összefoglalja SZINNYEI véleményét a magyar igeragozásról írott összefoglaló munkájában (HORGER: A magyar igeragozás története 47. §—54. §). SZINNYEI a felszólító módú igealakokon (tegyen, legyen) mindig megtalálható -n személyragot személynévmási eredetűnek tartja, míg a jelentő mód jelen időben a *teszen*, *veszen* típusba tartozó igék személyragját és ezeknél az elbeszélő múltban jelentkező -n-t (*tén* ~ *tön*), valamint a *megyen*, *vagyon* igealakok -n-jét igenévképzőből magyarázza, abból, amelyik szerinte a főnévi igenév -ni képzőjében is megtalálható, s valaha személyrag értékben az egyes szám harmadik személyben minden igen általános volt. (NyK. XXXIII:251—52, MNy. XXV:251. Ezt a második helyet HORGER tévesen idézi.)

SZINNYEI véleményét általában HORGER is elfogadja, csupán azt vonja kétségbe, hogy valaha minden ige jelentő mód, jelen idejű, egyes harmadik személyű alakja -n ragos lett volna.

Újabban nem szokás a jelentő, illetve felszólító módban előkerülő személyragot eredet tekintetében különválasztani, s e különválasztás valóban mesterkéltséget is lenne. Ma a ragot általában deverbális névszóképzőből (*haszon*, *vagyon*) eredetűnek magyarázzák. BERRÁR JOLÁN: A magyar történeti mondatban c. egyetemi jegyzetben (1955) a következőket írja: „Általánosan használt a felszólító módban (HB. *oggun*, ÓMS. *maraggun*, *felleyn* 'féljen'; jelentő mód jelen időben csak néhány ige mellett használatos: R. *vagyon*, *teszen*, *veszen*, *hiszen*, *megyen* stb. hasonlóképpen az elbeszélő múltban ÓMS: *levn* ('lőn' *tön*, *vön*, stb.) — Azonos a *vagyon*, *haszon* főnevekben található deverbális nomenképzővel” (i. m. 52. l.).

MÉSZÖLY GEDEON: „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” c. művében viszont azt az egyetemi előadásából már ismert véleményét fejezi ki, hogy e személyrag „eredet szempontjából azonos a lokatívuszi -n raggal, nem pedig valami deverbális névszóképzővel”. (i. m. 206.). MÉSZÖLY szerint az igeneveken jelentkező -n határozórag vett fel személyrag szerepet, s így került be igeragozási rendszerünkbe. E vélemény alapján először a *lőn*, (vö. HB. *levn*) *vön* féle alakokon jelentkezik az -n (amelyek eredeti szerepükben igenevek), s ezen alakok analógiás hatására kerül be más igealakokba is.

Nyelvemlékeink erre vonatkozó adatainak előfordulási sorrendje nem dönti el azt a kérdést, hogy a jelentő mód elbeszélő múlt alakjain vagy

a felszólító módban jelentkezik-e előbb az *-n* személyrag, hiszen a HB.-ben már megvan e személyrag a felszólító mód, alanyi ragozású, egyes szám harmadik személyű igealakokon és az elbeszélő múltban egyaránt (vö. HB. *iorgossun, kegiggen, oggun; levn*). Az a tény azonban, hogy a régi nyelvi *tön ~ tén, lön, vön, hün* stb. igealakok személyrag előtti eleme kétségtelenül igenév (MÉSZÖLY i. m. 204., másként BÁRCZI: Szóalaktan, egyetemi jegyzet 1956, 55. lap), feltételezi, hogy az *-n* ezekbe az alakokba ugyanúgy került be, ahogyan a *jutva* (vö. HB. *ivtua*), *fogva* < *fugva* (OMS. *fugwa, huztuzwa, wklelue, kethwe*) stb. alakú igeelvek is megtoldódtak később egy *-n* raggal: *jutván, fogván* stb. Az ún. határozói igenév képzőjének így keletkezett másodlagos *-ván, -vén* változata már első kódexeinkben igen gyakran előforduló alak.

Ennek az újabb igenévképzőnek *-n* elemét is határozóragnak tartja MÉSZÖLY, mód- ill. állapothatározóragnak szereplő korábbi lokativuszi *n*-nek, a *folyton, fogyton* s a vele azonos szerkezetű *jártun* 'ő járt' típusú igeelvek ill. igei állítmányok *-n*-jéhez hasonlóan (MÉSZÖLY: i. m.: 204—207). Mivel ezen igeelvek gyakran előfordultak állítmányi szerepben is, könnyen válhattak múlt idejű állítmányokká.

KÁROLY SÁNDOR az igevevekről írott kandidátusi értekezésében a *-ván, -vén* képző *-n*-jének szerepére kétféle magyarázatot is ad. (KÁROLY SÁNDOR: Igenévrendszerünk a kódexirodalom korában 211—212.) A kettő közül az első magyarázatot tartom elfogadhatónak. Ennek a magyarázatnak az alapján a nyelvemlékes adatok nyomán tehát azt kell megállapítanunk, hogy a *-va, -ve, < -vá, -vé* alakoknál újabb keletűek a *-ván, -vén* képzősek; az így alakult igeelvek jelentésén az odakerült *-n* mit sem változtat, ugyanúgy határozói igeelvek maradnak: idő-, mód-, állapotviszony kifejezői, rajtuk az *-n* e viszonyt nyomatékosabban, elevenebben kifejező *határozórag*, eredetileg lokativuszi *-n*. (ugyanúgy D. BARTHA K.: Szóképzés, egyetemi jegyzet 1955, 60. lap.)

A *lön < levn* (HB.), *tön < teun* (KT.) alakokban, amelyek megelőzik a későbbi *lévén, tévén* alakokat, az *-n* ugyanolyan szerepű lehetett eredetileg, mint későbbi alakváltozatukban: a *lévén, tévén*, alakokban (vö. MÉSZÖLY: ÖMSzöv. 206).

A *lön, tön*, amely nyelvemlékeinkben már csupán múlt idejű állítmány szerepében kerül elő, eredetileg ugyanolyan igenév volt, mint későbbi nyelvünkben a *lévén, tévén* stb. Ezt bizonyítja az is, hogy régi nyelvünkben a *lévén, tévén* határozói igenév ugyanolyan állítmányként szerepelhetett, mint a *lön ~ lén, tön ~ tén* stb.

2. APOR PÉTER: *Metamorphosis Transsylvaniae*¹ c. munkájában megfigyelhetjük, mennyire jellemző az ő nyelvére a határozói igeelvek gyakori alkalmazása. Elegendő erre csak a következő szövegrészt megfigyelni:

„... azonban az süveggel az leányt, vagy asszony mind addig csalogatta, az mig az süveget elkaphatta, *elkapván* az asszony vagy leány, még kettőt, hármat fordult véle, mintegy *dicsekedvén* az győzedelmen, azután megint olyan legényt, a kit akart, elvitt, kettőt

¹ Mon Irók. XI. (Altörjai B. Apor Péter Munkái, közli: Kazinczy Gábor.)

hármát fordulván véle, meg az legényt az süveggel kezdette csalogtatni, mind addig, míg az férfi is elkapta; *elkapván*, szintén úgy táncolt a férfival.” (Apor: Meth. Trans. 333; A vendégségről és ebédéről és vacsoráról.)

Itt egyetlen mondatban négy határozói igenév is előfordul, s az igenevek szokásos használatban szerepelnek.

A mai nyelvszokástól eltérő használatot figyelhetünk meg azonban a következő esetekben:

„... Mikor már megmosdottak volna, az pap elé állott és az asztalt megáldotta; azt elvégezvén, az asztalnok a csatlóssal eléállott, annak kendő *levén* az nyakában, és az étkeket felfedte, az fedőtálatkot az csatlós *elvévén*, azután leültenek.” (i. m. 324. l.).

Az *elvégezvén* ma is szokásos használatú igenév, világos időviszonyban van az „*eléállott*” állítmánnyal, amely jelen esetben a főcselekvést fejezi ki. A *levén* és *elvévén* igenév azonban nem egyszerűen mondatértékű határozói igenév, nem is valamiféle névszói állítmány, hanem a beszélő nyelvében ugyanolyan értékű, mint bármely *egyes szám harmadik személyű múlt idejű állítmány*, amely helyettesíthető a *volt* ill. *elvette* múlt idejű igealakokkal. Az *elvégezvén* ezzel szemben nem helyettesíthető *elvégezte* ragozott állítmánnyal, csak így mondhatnánk: 'miközben azt elvégezte'. Önálló állítmányok a *levén* és *elvévén*, nem érzünk bennük az igenevekre annyira jellemző időviszonyítást a főige idejéhez, sőt azt sem dönthetnénk el, hogy melyik úgynevezett főigéhez tartoznak. Így érthető az is, hogy az *elvévén* után szokatlan mondatkapcsolást találunk; Apor nyelvtudatában személyragozott múlt idejű igei állítmány értékében kellett szerepelniök ezeknek az igeneveknek, ez az *azután*-nal kezdődő hozzákapcsolt mellérendelő mondat szerkesztéséből is kiviláglik. Az idézett igenevek itt már nem névszói állítmányként szerepelnek, hanem éppen az átmenetet mutatják az igei állítmány felé: amazzal ellentétben időt, sőt határozott számot és személyt is jelölnek.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a következő szövegrészben is:

„... Mikor közelített az tíz óra, az pohárnok az asztalt megterítette, az főhelyre egy vagy két tányért tett, az asztalkeszkenyővel *betakarván* az egész czipót, oda egy vagy két ezüst kalánt *tevén*, azután asztalkeszkenyővel annyi czipót tett oda tányérra, az menyit gondolt, hogy elég lesz az asztalhoz ülőknek, és azt az pohárszéken tartotta mind addig, az míg asztalhoz leültek, azután kinek kinek beadta az tányért és czipót keszkenyővel.” (Apor.: i. m. 323.)

A *betakarván* igenév mondattani szerepe még vitatható, elsődleges határozói funkciója elég eleven, az előző mondat *tett* igei állítmányával kétségtelenül utóidejű viszonyban van. A szó szerkezetben azonban a határozó igenévi alaptagnak két különböző szerepű determinánsa (eszközhatározó, jelzős tárgy) is van. Az utána következő részmondatban, szó szerkezetben ismét határozó igenévi alaptag (*tevén*) szerepel ugyancsak több determinánssal (jelzős tárgy). Ennek a *tevén* igenévnek a mondattani szerepe már igen közeli rokonságot mutat a személyragozott igei állítmá-

nyok mondatbeli szerepével. Ez nem csupán abból derül ki, hogy helyettesíthető egy *tett* igei állítmánnyal, hanem abból is, hogy nem szerepel környezetében egy ún. főcselekményt kifejező ige, amellyel az igenév alkotta mondatrész világos időviszonyban volna. Utána ismét *azután*-nal kezdődő mellérendelő mondat következik, melynek állítmánya a *tett* múlt idejű, személyragozott igealak, s ez ismét azt mutatja, hogy a pohárnok cselekedeteit elbeszélő felsorolásban a *tevén* éppen olyan szerepű *igei állítmánynak* tekinthető, mint a vele párhuzamos, azonos szerepű és jelentésű *tett* igei állítmány.

Ilyen használatban válhatott személyrag értékűvé az igeneveken jelentkező *-n* határozórag. Ugyanannak a nyelvszemléletnek következtében szerepelhetnek ezek az újabb *-ván, -vén* képzős igenevek *igei* állítmány értékében, amely a *lón, tón* féle, eredetileg szintén határozói igeneveket (vö. Mészöly: ÓMSzöv. 206.) is igei állítmányokká tette. Apor nyelvében is él a *lón, tón*, már csupán elbeszélő múlt idejű állítmányként, a *tevén* stb. szerepe azonban nem korlátozódott csupán igenévi funkcióra, hanem mind határozói igenévként, mind személyragozott ige értékében eleven. Itt is ugyanaz a fgr. nyelvekre jellemző sajátság figyelhető meg, hogy határozó szerepelhet állítmányként is.

3. BALASSI BÁLINT egyik költeménye záró versszakában („Kit egy citerás lengyel leányról szerzett” C. X.; ld. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint Összes Művei I. 86. vers, 128. lap) a következőket találjuk:¹

Lengyel szép Zsuzsánna *vervén* citeráját
És *mondván* utána gyönyörű nótáját,
Eszem *vesztve, eltévesztve*, szerelmében *sillyesztve*,
Felgerjesztve és *ébresztve*, szívemet *elrekesztve*,
Belső tűzzel *emésztve*.

ECKHARDT SÁNDOR a költeményhez írott magyarázatában megjegyzi: „E szakaszban nincs igei állítmány. HORVÁTH JÁNOS szíves közlése szerint hasonlóan zárul ILOSVAI egyik éneke (RMKt. IV. 77):

Ezerötszáz és az hatvannégy esztendőben,
Hideglelő kis Asszonnak havában,
Ilosvai Péter deák bánatjában,
Evvel vigasztalván szívét szomorúságban.”

Hasonlóan másutt is, u. o. II. 221, III. 216, 118, VI. 187, VII. 311. —” (i. m. 266).

Az említett helyeken a következő adatokat találtam:

RMKt. VI. 187.

Ezer ötszáz és az ötvenháromban,
Sebes-Körösnek el alá mentiben,
Egy úrfinak az ő nagy örömeiben,
Szerelmes társát már hon helyhetésben.

(Szegedi András: Historia de expugnatione urbis Ierusalimitanae).

¹ Erre az adatra Rác Endre hívta fel a figyelmemet, köszönet érte.

RMKt. VII. 311.

Az ki szözzé ez éneköt versökben,
Ezör ötszáz hatvanhat esztendőben,
Körösztynöknök nagy pusztulásában,
Az ú lelkének keserű voltában.

(Névtelen: História az Szigetvárnak veszéséről)

RMKt. II. 221.

Irnak vala ezerötszáz és az negyvennyolcban,
Mikor érsek Krisztus ellen íra az zsinatban,
Megmarasztá híveivel nagy sententiában.

RMKt. III. 216:

Ez énököt az ki szözzé Kassában,
Magyarok veszésén gondolatjában,
Első része légyen mast ez írásban,
Másik része lészön, mint járt Basó Murámban.

RMKt. III. 118.

Isten vala az jámbor vitézőkvel,
Maradának csendesz merész szívökvel,
Az hadnagyok vígak az vitézőkvel,
Bízhatnak, tanítanak szép beszédökvel.
Első része krónikának szép rendvel.

A BALASSITÓL vett idézetben — ahogyan maga ECKHARDT SÁNDOR is megjegyzi — valóban nincs igei állítmány, a mondatoknak mégis van állítmányuk, a mai köznyelvtől eltérő módon szerepel itt állítmányként egy-egy igenév, mégpedig határozott személyre és számra is vonatkozva, ugyanúgy, mint az Aportól vett idézetekben. Itt is helyettesíthető az első két igenév múlt idejű, egyes szám harmadik személyű igealakokkal az első két mondatban anélkül, hogy a szöveg értelme a legkevésbé változnék: 'Lengyel Szép Zsuzsánna *verte* citeráját, és *mondta* utána gyönyörű nótáját.' A két mondat kapcsolatos mellérendelő viszonyát mutatja az és kötőszó is, tehát a mondatkapcsolás is hasonló az Aportól vett idézethez. A versszak második felében található igeelvek a *mondván*, *vervén* ige-névi állítmányok módhatározói, aktív értelműek, a bennük foglalt cselekvés cselekvő alanya: *Lengyel szép Zsuzsánna*. Ő az, aki úgy *verte* citeráját és úgy *mondta* nótáját, hogy a költőnek eszét vesztette, a költőt szerelmébe süllyesztette, stb. Feltűnő, hogy ezek a határozóként szereplő igeelvek *-va*, *-ve* képzősek, míg az állítmányként szereplőkön ott találjuk az *-n* ragot.

Az az Ilosvai idézet, melyre HORVÁTH JÁNOS hívta fel a figyelmet, utolsó sorában ugyanilyen szerepű ige-névi állítmányt tartalmaz, ezt a *vigasztalván* igeveget szintén csak így érthetjük '*vigasztalta*'.

A RMKt. VII, 311. lapjáról való adatban van igei állítmány: *szözzé*, ennek a *szözzé* állítmánynak determinánsai a következő sorok határozói. A RMKt. II. 221, III. 216 és 118. lapján található verszáradékoknak is van

igei állítmányuk, ezek csak a tartalom hasonlósága miatt kerülhettek a fentebbi példák sorába.

Ezeknek a helyeknek az összehasonlítása után a Szegedi András féle verszáradékot (RMKt. VI. 187) hiányos mondatnak tekinthetjük, amelyből kimaradt egy 'szörzé, ír' stb. állítmány. Szokásos verszáró formula lévén (amely nem mindig az élő nyelv tükrözője) kimaradhatott belőle a voltaképpen igei állítmány.

Az Ilosvai idézetben viszont a *vigasztalván* igenév tölti be ezt a szerepet. A Balassi versben még nyilvánvalóbb, hogy nem hiányos a mondat, nem egészíthetnénk ki egy 'mondta, ír szerzé' stb. igei állítmánnyal.

4. Összefoglalva a mondottakat: azok az idézett mondatok, amelyekben igenév szerepel igei állítmány értékében, azt mutatják, hogy a magyar nyelvtörténet során *határozó igenevek* válhattak *igei állítmányokká*. Az igeneveken található *-n* lokatívuszi határozórag pedig ilyen szerepben könnyen válhatott igei személyraggá, könnyebben, mint a denominális *-n* névszóképző. Az igenevek lokatívuszi *-n* ragja személyraggá válva analógia következtében hatolt be az iktelen igék felszólító módú egyes szám harmadik személyébe és egy néhány ige jelentő mód jelen idejének hasonló számú és személyű igealakjaiba.

VELCSOV MÁRTONNÉ